

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКА АКАДЕМІЯ»
ЦЕНТР ЄВРОПЕЙСЬКИХ ГУМАНІТАРНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ
ЦЕНТР ДОСЛІДЖЕНЬ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКОГО ЄВРЕЙСТВА

Юліус Марголін

ПОДОРОЖ ДО КРАЇНИ ЗЕ-КА

Переклад з російської Лесі Лисенко

Київ
ДУХ І ЛІТЕРА
2023

[Купити книгу на сайті kniga.biz.ua >>>](http://kniga.biz.ua)

УДК 821.161.1-312.6:947"19"

М253

Переклад з російської: Леся Лисенко

Переднє слово: Тімоті Снайдер

Післямова: Тарас Березюк

Марголін Юліус.

М253 Подорож до країни Зе-Ка / переклад з російської Лесі Лисенко; переднє слово Тімоті Снайдера; післямова Тараса Березюка. – Київ: ДУХ І ЛІТЕРА, 2023. – 688 с.

ISBN 978-966-378-975-0

У книзі спогадів «Подорож до країни Зе-Ка» Юліус Марголін оповідає про свій п'ятирічний досвід в'язня концентраційних таборів Радянського Союзу.

Друга світова війна застала доктора філософії Марголіна у Польщі, звідки він уже не зміг виїхати до родини в Палестину. Після поневірянь на окупованих радянськими військами територіях він опиняється в ув'язненні. У таборах із непосильною рабською працею європейський філософ повсякчас перебуває на межі життя та смерті. Він бореться за виживання у нелюдських умовах Гулагу та скрупульозно документує у власній свідомості найменші деталі біографій своїх співтабірників, чий життя раз у раз обриваються в неволі.

Марголін написав цю книгу з надією, що весь світ дізнається про злочини комуністичного режиму проти людяності та засудить їх.

УДК 821.161.1-312.6:947"19"

Юлий Марголин, Путешествие
в страну Зэ-Ка © Le Bruit du temps
© Леся Лисенко, переклад, 2023
© Тімоті Снайдер, переднє
слово, 2020
© Тарас Березюк, післямова, 2023
© ДУХ І ЛІТЕРА, 2023

ISBN 978-966-378-975-0

[Купити книгу на сайті kniga.biz.ua >>>](http://kniga.biz.ua)

ЗМІСТ

Передне слово. <i>Тімоті Снайдер</i>	9
--	---

ПОДОРОЖ ДО КРАЇНИ ЗЕ-КА

Частина I

Замість передмови.....	20
Розділ 1. Вересень 1939	24
Розділ 2. У кільці	37
Розділ 3. Історія одного розчарування.....	53
Розділ 4. Пінське інтермецо.....	65
Розділ 5. Ілля-Пророк.....	89
Розділ 6. Пінська в'язниця.....	94
Розділ 7. Мандрівна труна.....	113

Частина II

Розділ 8. «БЕБЕКА».....	125
Розділ 9. «Сорок восьмий квадрат»	135
Розділ 10. Робгужсила.....	142
Розділ 11. Розмови.....	159
Розділ 12. Бригада Кареліна.....	168
Розділ 13. Розлюднення.....	178
Розділ 14. Лісоповал.....	195
Розділ 15. Санчастина.....	208

Розділ 16. Ворог мій Лабанов	218
Розділ 17. Бригада Гарденберга	231
Розділ 18. Вечір у бараці	240
Розділ 19. Люди на 48-му	250
Розділ 20. Весна 1941 року	263

Частина III

Розділ 21. Етап	273
Розділ 22. Амністія	289
Розділ 23. «Працювати треба»	306
Розділ 24. Іван Александрович Кузнецов	324
Розділ 25. Лист до Еренбурга	337
Розділ 26. «КАВЕЧЕ»	352
Розділ 27. Ісаак П'ятий	368
Розділ 28. Табірний невроз	385
Розділ 29. У лазні	400
Розділ 30. У конторі	412

Частина IV

Розділ 31. Максик	427
Розділ 32. Учення про ненависть	441
Розділ 33. Інвалідська доля	455
Розділ 34. Бригадир хроніків	470
Розділ 35. Шлях на північ	484
Розділ 36. Котлас	497
Розділ 37. Дев'ятий корпус	505
Розділ 38. П'ятий корпус	518
Розділ 39. Звільнення	531
Розділ 40. Закінчення	538

**СТАТТІ ПРО КРАЇНУ ЗЕ-КА,
ЩО НЕ УВІЙШЛИ ДО АВТОРСЬКОЇ ВЕРСІЇ СПОГАДІВ**

Трое	547
Інтелігенція в таборі.....	555
Диво у Славгороді.....	571

ШЛЯХ НА ЗАХІД

Розділ 1. Потяг волі	579
Розділ 2. NON OMNIS MORIAR	585
Розділ 3. Галя.....	596
Розділ 4. Кінець Марії.....	611
Розділ 5. Вересень 1946	626
Розділ 6. Париж.....	643
Розділ 7. Не хвилюватися (лист із дороги).....	645
Розділ 8. Геліополіс	651
Післямова. <i>Тарас Березюк</i>	665

Переднє слово

Тімоті Снайдер

Ми говоримо про пам'ять, але пам'ять порожня без свідчення. Сподіватися, що всі ті, хто зазнає страждань, говоритимуть про них, марно. Однак без очевидців пам'ять перетворюється на пропаганду, яка слугує інтересам моменту. Юліус Марголін ставить питання, яка Росія є справжньою: та, що святкує перемогу над нацистською Німеччиною на Красній площі, чи та, що існує в незвіданому всесвіті концентраційних таборів, який він називає «країною Зе-Ка». Він писав про це у 1946–1947 роках, відразу після п'яти років радянської каторги, і це питання досі актуальне в Росії XXI століття. Марголін сам був «зеком», в'язнем, який пережив поневолення в найбільшій концтабірній системі у її найбільш убивчу добу.

Ми іменуємо радянські табори Гулагом за назвою значно пізнішої книги Александра Солженіцина, що вийшла 1973 року. Якби книгу Марголіна опублікували тоді, коли він її написав, нині ми би вживали поняття «зе-ка» і «країна Зе-Ка»¹. Це видання Марголінової книги про табори з'являється у той час, коли ми знаємо про них доволі багато. Відтоді як після падіння СРСР у 1991 році були удоступнені документи, історики намагалися доповнити досвід в'язнів досвідами охоронців, табірному начальства, політбюро й самого Сталіна. Ми знаємо певні речі, яких не знав Марголін: розташування більшості таборів, кількість зареєстрованих в'язнів та смертей, імена тих, хто їх переслідував. Але без голосів свідків навіть таких знань недостатньо. Якщо свідчення кидає виклик пам'яті, історія збагачується.

Лише поодинокі спогади про концтабори та мізерна кількість спогадів про Гулаг дають уявлення про те, як воно було перебувати

---

¹ Скорочена версія спогадів Марголіна вийшла російською та у французькому перекладі за кілька років після їхнього написання. Тімоті Снайдер має на увазі тривалу відсутність англомовного видання цієї книги, що з'явилося лише 2020 року. Для порівняння, солженіцинський «Архіпелаг Гулаг» майже паралельно друкувався на Заході у 1970-х роках в оригіналі та у перекладах іноземними мовами (*тут і далі – прим. ред.*)

всередині. Марголін пояснює причину: стати «зеком» означало втратити орієнтири, які зробили б досвід зрозумілим для інших: «Ніхто не зберігає початкової форми. Труднощі спостереження полягають у тому, що сам спостерігач теж деформований. Він теж ненормальний». У цьому сенсі назва книги підібрана ідеально. Марголін оповідає про роки, що минули між його депортацією з окупованої Радянським Союзом частини Польщі у 1940 році та поверненням до післявоєнної Польщі у 1946-му, а відтак його виїздом через Францію до Палестини. Ознакою його чесності є те, що він фіксує власний занепад; ознакою його зцілення є те, що він зміг написати цю книгу. Ці літературно-філософські мемуари – не просто неперевершений історичний документ, а й глибоке моральне судження. Через Гулаг пройшли десятки мільйонів людей, та лише одиниці змогли написати про це докладні й достовірні книжки. Ця книга, можливо, є найкращою.

Марголін був філософом, і це зробило його особливим свідком. Народжений у сім'ї лікаря в Пінську, містечку з переважно єврейським населенням на західних теренах тодішньої Російської імперії, він деякий час навчався в революційній Росії, а пізніше отримав докторський ступінь із філософії в Берліні. Він називав себе польським євреєм і більшу частину 1930-х років провів у Польщі, головню у Лодзі. 1936 року він разом із родиною переїхав із Польщі до Палестини. Він перебував у Польщі, вирішуючи необхідні справи, коли 1 вересня 1939 року на неї напала Німеччина. Як і приблизно чверть мільйона євреїв із західної Польщі, він утік на схід перед приходом німців. 17 вересня на Польщу зі сходу напав Радянський Союз. Подібно до багатьох із тих євреїв, Марголін намагався вибратися назовні. Зазнавши невдачі, він повернувся до своїх батьків у Пінськ, де пережив анексію східної Польщі та нав'язування радянської системи.

Марголін визначає себе як європейця та як «людину Заходу». Коли він потрапив до свого першого концтабору, йому було сорок років – досить зрілий вік для того, щоби пізнати світ і створити сім'ю, але й досить молодий для того, щоби зберегти гнучкість реакцій. Він мав сильне чуття порядності й нормальності: права людини та правда були для нього засадничими поняттями. Він мав лексикон та ідеї філософа, глибоко зацікавленого літературою, – йому ніколи не бракувало слів чи понять у середовищі, що не піддавалося опису.

Його рідною мовою була російська – мова таборів, – і водночас рідні йому були польська та їдиш – мови в'язнів, разом із якими він був засуджений.

В очах Марголіна, який наприкінці 1939 – на початку 1940 року стежив за подіями з Лодзі й Пінська, нацисти та радянці разом знищили Європу. Пакт Молотова–Ріббентропа, укладений у серпні 1939-го, та подальше спільне німецько-радянське вторгнення до Польщі означали кінець того життя, яке, як йому здавалося, він веде. Польща, з якої він емігрував, але якій співчував, була розшматована своїми могутніми сусідами. У Пінську Марголін спостерігав, як радянська влада надсилає місцеві ресурси, зерно та м'ясо своїм нацистським союзникам, навіть коли Німеччина вже вторглася до Західної Європи. І нацистська Німеччина, і Радянський Союз проголосили, що польської держави не існує; це породило засадничу проблему доступу до права та захисту для десятків мільйонів людей, які зазнали не звичайної окупації, а анексії й колонізації. У випадку Марголіна, він був засуджений до п'яти років важкої праці в таборі за те, що мав «неправильні» документи.

Його вибір був скутий спільними діями нацистської та радянської влади. Євреї могли втекти від німців, але опинилися на території, яка стала радянською. Марголін уважно спостерігав за тим, що відбувалося у східній Польщі за радянського панування: депортацією еліт, встановленням контролю над економікою, закриттям усіх незалежних організацій. Багато євреїв хотіли повернутися назад: «ще навесні 1940 року євреї надавали перевагу німецькому гетто перед радянською рівноправністю». Чимало євреїв і справді повернулися назад. Ті, хто залишився, як Марголін, мали набути радянське громадянство. Євреї, які цього не зробили, у червні 1940 року були депортовані до спецпоселень у радянському Казахстані та Сибіру. Кілька тижнів по тому Марголіна відправили валити ліс у таборі на крайній півночі Росії.

Перший рік Марголінового життя як «зека» Радянський Союз та нацистська Німеччина були союзниками. Його примусова праця служила економіці, яка забезпечувала Вермахт. Ми можемо піддатися спокусі й думати про це з іронією, та для Марголіна це був просто кінець його світу: «Обидві сторони були нелюдським викривленням усього святого й дорогого для нас». Для нього не було нічого дивного

Замість передмови

Задовго до початку Другої світової війни я збирався з'їздити у Радянський Союз.

Я мешкав тоді в Лодзі, у Польщі. Цікавість до Радянського Союзу в цій країні була значною. Щоправда, по-своєму цікавилися країною комунізму в Парижі та Нью-Йорку, й по-своєму в Польщі, де пам'ятали 150 років царської окупації та війну 1920 року, де був спільний кордон і де Росія завжди була й реальною загрозою, й близькою спокусою. Компартія в нас була нелегальною. В аграрній і католицькій країні зі слабкою промисловістю та мізерним пролетаріатом не було ґрунту для неї. Єврейська молодь була комунізованою на 10 чи 15 відсотків. Бозна, що науявляли собі під маркою комунізму сердешні мрійники польського гетто. На вулицях Лодзі продавалися з візків у тридцяті роки «Памфлети» Радека, «Історичний матеріалізм» Бухаріна. У день смерті Леніна, у січні, у річницю «трьох L»¹, десь над вулицею на телеграфних дротах з'являвся червоний прапор і єврейські молодики били шибки у єврейських же крамницях на Пьотркувській. Радикальна інтелігенція зачитувалася віршами Броневського про «печі Магнітогорська». У варшавських театриках декламували під гучні аплодисменти «Гранаду» Кірсанова. Туристи їздили маршрутами Радянського бюро «Інтурист» знайомитися з великою країною Революції.

Чимало їх поверталися після тижневого перебування у Москві з коробкою радянського шоколаду та приємними спогадами. Дво-тижневий маршрут давав змогу побувати в Україні. Перед тим, хто міг заплатити за три- і чотиритижневу поїздку – відкривалися курорти Кавказу та Середня Азія. Так Андре Жід побував у Горі, на батьківщині Сталіна, а Зібург відвідав Червону Арктику. Кожен, хто володів пером, привозив із Радянського Союзу звіт про свої враження.

---

¹ Йдеться про наближені в часі роковини вбивства співзасновників Комуністичної партії Німеччини Карла Лібкнехта й Рози Люксембург (15 січня) та смерті Леніна (21 січня) – *Тут і далі прим. ред.*

У роки моєї радянської неволі я згадав цю літературу. Були серед репортажів і чудово скомпоновані твори, наповнені тонкими спостереженнями, дотепні й блискучі. Але загалом ця література являла собою дитяче лепетання. І скептики, й ентузіасти рівною мірою не мали жодного уявлення про Радянський Союз, не мали права писати про предмет, настільки мало їм знаний. Кумедна й трагічна неспіввимірність цієї «туристичної» літератури з радянською дійсністю нині є очевидною для сотень тисяч людей, які, як і я, потрапили у глибокий тил радянської країни у роки війни.

Окрім цього офіційного туризму, був у Польщі за всі роки її незалежності й інший, про який не писали газети. Не було такого року й місяця, щоб через кордон не переходили нелегальні перебіжчики, люди, які не хотіли залишатися в капіталістичній Польщі й прагнули потрапити в «землю обітовану», «батьківщину всіх трудящих», у пошуках справедливості та свободи. Ми нічого не знаємо про подальшу долю цих людей. Чому жоден із них не надіслав про себе вістки?.. Це не були уславлені письменники чи делегати з Америки. Коли вони зникали, як кинутий у воду камінь, ніхто ними не цікавився. Це були маленькі люди, аноніми, ошурки, наче магнітом притягнуті мрією про кращий світ. А тим часом, вельми й вельми варто було розпитати цих людей. Їхній правдивий і нелітературний звіт розповів би більше, ніж томи офіційної пропаганди. Чимало їх живе в Радянському Союзі, і шкода, що вони не мають можливості розповісти про себе.

У місті Бяла-Подляска на базарі стояла будочка, де єврей торгував содовою водою. Діти в нього вирости бунтівниками – Богу не молилися й не бажали знати ні польського добра, ні заморської «Палестини». Коли наймолодший виріс і переконався, що мало надії на революцію у їхньому містечку, він змовився з прикордонними селянами, і темної ночі вони його перевели на радянський бік. Це сталося у 1931 році. Через одинадцять років я з ним зустрівся – в радянському таборі, у великій і багатолюдній країні зе-ка, й вислухав його історію, схожу на тисячі інших.

Країна зе-ка не зазначена на карті СРСР, її немає в жодному атласі. Це – єдина країна світу, де немає суперечок про Радянський Союз, немає оман і немає ілюзій.

Мешкав у місті Любліні власник технічного бюро, інженер Мельман. Якщо у світі ще залишилися його родичі – ось довідка про того,

хто зник без сліду. Інженер Мельман був людиною незалежною та свавільною. Він ніяк не міг погодитися з польським режимом. І він перейшов кордон із цілою групою «незадоволених». Їх просто з прикордонного посту відправили до в'язниці, звіти – у табір. Там я з ним і зустрівся. На той час, після кількох років ув'язнення, це був надзвичайно мовчазний чоловік, широкий у плечах, із потемнілим обличчям і похмурым поглядом. Не думаю, що на той час він ще мав хоч якісь переконання. Його метою було не вмерти у таборі. Але це йому не вдалося. Навесні 1944 року він помер у виправно-трудоному таборі Круглиця, Архангельської області, від кишкової непрохідності. Хтось подарував йому два додаткових талони на обід, і цього не витримав його організм, що відвик від нормальної їжі.

1937 рік був фатальним для «нелегальних» туристів. Того року в СРСР було здійснено «велику чистку». Серед мільйонів, відправлених у табори, опинилися всі, хто прибув жити в Радянський Союз з-за кордону. Все одно – легально чи нелегально. Я пам'ятаю молоденьку сестру в табірному бараці для хворих: «За що вас посадили, сестро?» – «Мій тато приїхав із Латвії». – «А скільки років вам тоді було, коли він приїхав?» – «Вісім». Це не розмова двох божевільних. У Радянському Союзі це кожному зрозуміло без пояснень.

Я не поїхав у Росію через «Інтурист», і не перейшов гупої ночі польський кордон. Я виявився туристом особливого, третього різновиду. Мені не потрібно було їхати до Росії – вона сама до мене приїхала. І маршрут у мене виявився особливий, про який ми нічого не чули в «Інтуристі». Довелося мені оглядати Росію не з вікна готелю «Метрополь» у Москві чи з вікна вагона-ресторану. Я бачив її через загразоване віконце тюремного вагона, через колючий дріт таборів, пройшов пішки сотні кілометрів, коли гнали, лаючись, натовп арештантів етапом через ліси та злиденні колгоспи Півночі, двічі перейшов Урал – в теплушці та на третій полиці загального вагона, де немає закордонних кореспондентів і бути їм там не дозволено, – мешкав у сибірській глушині, ходив, як усі, на роботу й носив у кишені той документ, яким так пишався Маяковський: радянський паспорт терміном на п'ять років. Цього документа в мене вже немає. Тому я й можу писати про Радянський Союз те, про що не снилося нашим мудрецам і про що не пишуть люди з радянськими паспортами.

Розділ 2. У кільці

У вересні 1939 року половина польської держави була захоплена Червоною армією.

Польські війська не чинили опору, не були здатні й не хотіли боротися. У випадкових сутичках було кілька сотень убитих і дві тисячі поранених. Це й була та «спільно пролита кров», яка, згідно з телеграмою Сталіна Гітлерові, мала стати фундаментом радянсько-нацистської дружби. Населення зустріло Червону армію як ангела-визволителя. Не лише євреї – і поляки, й українці, й білоруси відкрили свої серця Радянському Союзу. Вступ радянських військ всі зрозуміли не як задалегідь домовлений і цинічний поділ Польщі, а як перешкоду, що несподівано постала на шляху гітлерівців: «до цього місця – й ані кроку далі». Із захватом переказували, що німецькі дивізії відходять перед Червоною армією. У Рівному воєвода дав розпорядження збудувати тріумфальну арку й наказав делегаціям від мешканців вітати радянські війська. Польська поліція Рівного в білих рукавичках і з букетами квітів зустрічала Червону армію. Звістка про те, що радянські війська наближаються до Вісли, спричинила вибух ентузіазму в оточеній Варшаві: допомога близько. Ніколи в історії двох народів, ніколи в історії цих земель не було сприятливішого моменту, щоб залагодити всі старі рахунки, ліквідувати сторічні суперечки, захопленням, визнанням і вдячністю прив'язати до себе поляків і не поляків – і почати нову добу у відносинах. Усіх нас можна було тоді купити за невисоку ціну.

Тими днями мільйони людей у розпачі тікали від німецької навали. Німецькі безчинства та національний крах залишили один вихід – на Схід. Поляки йшли до братнього слов'янського сусіди. Євреї – під захист великої Республіки Свободи. Соціалісти та демократи – до країни Революції.

Тими днями в одному з пансіонатів Отвоцька (під Варшавою) випадково застряг мій знайомий, домовласник і гласний міста Пінська, людина мирна й буржуазна. Німецький лейтенант зайшов до зали пансіонату, побачив єврейські обличчя, здригнувся, сказав: «Жахіття,

Розділ 5. Ілля-Пророк

Перед тим, як продовжити розповідь про події, що відбувалися в місті Пінську влітку 1940 року, зробимо маленький відступ у царину чудесного. Уявімо собі щось неможливе. Змалюймо фантастичну й надприродну річ: що було б у місті Пінську, якби з'явився там на початку літа 1940 року Ілля-Пророк.

Уже багато часу минуло з того літа, й хоча ніхто з нас не пророк і нам важко зануритися в психологію пророка, але цього разу ми легко можемо собі уявити, як би почувалася в Пінську людина, перед якою було би відкрито майбутнє.

Ця людина побачила б перед собою місто на краю загибелі. Десятки тисяч людей, засуджених до смерті. Цим людям залишалося жити в кращому разі близько двох років. Багато тисяч з них мали загинути ще раніше. Ці люди перебували у пастці без виходу. З одного боку був німецький кордон, гестапо. Кожен, хто переходив цей кордон, гинув. З іншого боку був російський кордон. Мудра сталінська політика, або Мустапо, замкнула цей кордон наглухо. Ніхто з мешканців засудженого міста не міг вирватися за кордон, що відділяв зону російської окупації від території Радянського Союзу.

Тож 30000 євреїв міста Пінська – а в усій зоні радянської окупації близько 2-х мільйонів євреїв – перебували в мішку. Проте оскільки вони не знали свого майбутнього, то й не брали надто близько до серця свого становища. По-перше, вони не передбачали, що незабаром потраплять до рук німців. По-друге, вони не уявляли, що в такому разі на них чекає поголовне винищення. По-третє, всі вони сподівалися, що після війни відновиться нормальний стан і кожен по-своєму уявляв собі майбутнє у рожевих барвах: хто в Палестині, хто в демократичній Польщі, хто в наддемократичному Радянському Союзі.

Отже, уявімо, що в це місто прийшов би Ілля-Пророк і сказав би бідним засліпленим людям: «Ось правда вашого життя: хто з вас поставив на радянську карту, нехай знає, що через рік прийдуть сюди німці й зачинять вас у гетто. Ще через рік вас переб'ють із жінками,

Розділ 8. «БЕБЕКА»

На десяту добу після виїзду з Пінська потяг із людським вантажем прибув на станцію Медвежегорськ Мурманської залізниці. Тут нам наказали виходити. Із мішками та вузлами посипався з вагонів натовп, розминаючи ноги, моргаючи відвиклими від світла очима.

На станції, стоячи трохи віддалік, нас зустрічав великий товстий чоловік у довгій гімнастерці, з величною «командирською» поставою. Ми дуже здивувалися, почувши, що він говорить ламаною єврейською мовою.

– Я сам з Варшави, – сміявся він, – і, бачите, ще щось пам'ятаю. – Люди обступили його з усіх боків.

– Не підходьте! Близько не підходьте! – він гидливо відсторонився і витяг блискучий портсигар, до якого негайно прикипили очі брудних, змучених дорогою людей. – Чим займався? – Чим займався? – показував пальцем то на одного, то на іншого, і на всі відповіді лише хитав головою та примовляв:

– На лісоповал! На лісоповал!

Якийсь зморшкуватий старий сказав йому, що торгував у Польщі всілякими прянощами, перцем, оцтом. – Перець! Оцет! – зареготав чоловік із портсигаром. – Тут тобі, діду, і без перцю гірко буде! – він сміявся, але очі його дивилися без посмішки й пильно – очі приймальника товару або таксатора в ломбарді.

Це був Левінсон – майор Держбезпеки, людина, яка очолювала «табори ББК», тобто табори в зоні Балтійсько-Біломорського каналу з центром в Медвежегорську. Ми опинилися в Карело-Фінській Республіці, на північному краї Онеги, озера розміром у 10 000 квадратних кілометрів. Звідси до Білого моря розташувалися ВТТ – виправно-трудова табори НКВС – сотні таборів, підпорядкованих Левінсонові. Ця людина мала під своєю владою близько пів мільйона державних рабів. Але ми цього не знали. Ми настільки не розуміли того, що на нас чекає, що задавали наївні запитання доброму дядькові на станції Медвежегорськ:

Радянські концтабори: не забути пам'ятати

Чи може підпорядковане промовляти?

Гаятрі Чакраворті Співак

Фундаментальне питання теорії постпам'яті: «Чи зникнення останнього свідка позначиться на публічній думці стосовно Голокосту?»²¹ Гучно й риторично. Можна перефразувати так: «Чи присутність свідчень здатна вплинути на загальний дискурс щодо злочинів минулого?».

З одного боку, поставлене питання може здатися тривіальним, і якщо відповісти поспіхом, то це буде щось безумовно ствердне й позитивне. З іншого – немає прямої відповіді після черги розмислів: «присутність яких саме свідчень?», «присутність у якому місці?», «яким уже є той дискурс?», «що сталося з досвідом попередніх прочитань тих нарративів?». Зрештою, чому нас це турбує? Якщо йдеться про свідчення злочинів радянського імперіалізму, то проблема набуває справжньої ваги і конденсується до з'ясування того, як, що і для чого нам слід пам'ятати.

Зв'язок між поколіннями тих, хто вижив, і тих, хто їх заступив, майже симетричний зв'язку між тими, хто пережив *ненормальні* умови і тими, хто такого досвіду не має. В обох випадках свідкові залишається бути проти світу. У чому ж полягає винятковість його позиції? У безальтернативній відповідальності за побачене. Але відмінність свідка Шоа, Голодомору чи Великого терору від, наприклад, пересічного очевидця вуличної крадіжки – у тому, що перший володіє знанням, яке насправді неможливо зрозуміти, оскільки воно є небаченим із точки зору світогляду нормальної людини й потерпає від неспроможності його вербалізувати. Такі свідки мають особливу пам'ять, тому що мають особливий досвід – досвід мерця, того, хто був серед інших «музельманів» і «доходяг», та кому пощастило вижити. Їхня пам'ять – афективна, досвід – травматичний, а потреба

²¹ Lothe J., Suleiman S. R., Phelan J. "After" Testimony: Holocaust Representation and Narrative Theory // After Testimony: The Ethics and Aesthetics of Holocaust Narrative for the Future / Ed. by J. Lothe, S. R. Suleiman, J. Phelan. Columbus: Ohio State University Press, 2012. P. 1.